IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

XALQ OG‘ZAKI IJODI NAMUNALARI (TOPISHMOQ VA MAQOL) DA LEKSIK DIALEKTIALIZMLAR

Matmuratova Onajon Ilhom qizi
Urganch Davlat pedagogika instituti talabasi Filologiya fakulteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalari — xususan, topishmoq va maqollarda uchraydigan leksik dialektalizmlar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, madaniyati va tafakkurini o‘zida mujassam etib kelgan muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maqollar va topishmoqlar xalq tilining boyligi, obrazliligi hamda hududiy xususiyatlarini aks ettiruvchi folklor janrlari sifatida alohida ahamiyatga ega. Mazkur janrlar tilshunoslik, folklorshunoslik hamda dialektologiya fanlari uchun qimmatli material hisoblanadi. Maqolada leksik dialektalizm tushunchasi izohlanib, uning hududiy xususiyatlarga bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi. Dialektal so‘zlar muayyan hudud aholisining nutqida faol qo‘llanilib, adabiy til me’yorlaridan farq qilishi bilan ajralib turadi. Topishmoq va maqollarda uchraydigan bunday birliklar xalqning yashash muhiti, mehnat faoliyati va urf-odatlari bilan chambarchas bog‘liq holda yuzaga kelgan.

Shuningdek, maqolada turli hududlarga xos dialektal so‘zlar misollar orqali tahlil qilinadi. Masalan, qishloq xo‘jaligi, uy-ro‘zg‘or buyumlari, tabiat hodisalari bilan bog‘liq so‘zlar ayrim hududlarda turlicha nomlanishi va bu holat maqol hamda topishmoqlarda o‘z aksini topishi yoritiladi. Bu esa xalq tilining rang-barangligi va boyligini namoyon etadi.Tadqiqot davomida dialektal leksikaning badiiy-estetik vazifasi ham ochib beriladi. Ya’ni, bunday so‘zlar nafaqat ma’no ifodalash, balki milliy ruhni, hududiy koloritni va obrazlilikni kuchaytirish vazifasini ham bajaradi. Shu jihatdan, maqol va topishmoqlardagi dialektal birliklar tilshunoslik va folklorshunoslik nuqtai nazaridan muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, maqol, topishmoq, leksik dialektalizm, folklor, dialektologiya, leksika.

Аннотация: В данной статье с лингвистической точки зрения анализируются лексические диалектизмы, встречающиеся в образцах узбекского устного народного творчества, в частности в загадках и пословицах. Устное народное творчество является одним из важнейших источников, который на протяжении веков отражает образ жизни народа, его мировоззрение, культуру и мышление. Особенно пословицы и загадки занимают важное место как жанры фольклора, отражающие богатство народного языка, его образность и региональные особенности. Эти жанры представляют собой ценный материал для таких научных направлений, как лингвистика, фольклористика и диалектология. В статье рассматриваются особенности употребления диалектных лексических единиц в текстах пословиц и загадок, а также их роль в сохранении национально-культурных и региональных особенностей языка. В статье раскрывается понятие лексических диалектизмов и показана их связь с территориальными особенностями. Диалектные слова активно употребляются в речи населения определённых регионов и отличаются от норм литературного языка. Такие единицы, встречающиеся в загадках и пословицах, формируются в тесной связи с образом жизни народа, его трудовой деятельностью и традициями.

Кроме того, в статье анализируются диалектные слова, характерные для различных регионов, на основе конкретных примеров. В частности, отмечается, что слова, связанные с сельским хозяйством, бытовыми предметами и природными явлениями, в разных

местностях могут называться по-разному, и это находит отражение в пословицах и загадках. Это свидетельствует о богатстве и многообразии народного языка.

Ключевые слова: устное народное творчество, пословица, загадка, лексический диалектизм, фольклор, диалектология, лексика.

Annotation: This article linguistically analyzes lexical dialectisms found in samples of Uzbek oral folk literature, particularly in riddles and proverbs. Oral folk literature is considered one of the most important sources that has reflected the lifestyle, worldview, culture, and thinking of the people for centuries. Proverbs and riddles, in particular, hold a special place as folklore genres that reflect the richness, expressiveness, and regional characteristics of the народ language.These genres serve as valuable material for such scientific fields as linguistics, folklore studies, and dialectology. The article examines the usage of dialectal lexical units in the texts of proverbs and riddles and highlights their role in preserving the national-cultural and regional features of the language. The article explains the concept of lexical dialectisms and demonstrates their connection to regional characteristics. Dialect words are actively used in the speech of people in specific areas and differ from the norms of the standard literary language. Such units, found in riddles and proverbs, are formed in close connection with the way of life of the people, their labor activities, and traditions.Furthermore, the article analyzes dialect words characteristic of different regions through specific examples. In particular, it is noted that words related to agriculture, household items, and natural phenomena are named differently in various areas, and this is reflected in proverbs and riddles. This demonstrates the richness and diversity of the народный (folk) language.

The study also reveals the artistic and aesthetic function of dialectal vocabulary. Such words not only serve a nominative function but also enhance national color, imagery, and expressiveness. In this regard, dialectal units in proverbs and riddles have significant scientific importance for both linguistics and folklore studies.

Keywords: oral folk literature, proverb, riddle, lexical dialectism, folklore, dialectology, lexicon.

“O'zbek dialektologiyasi” o‘zbek shevalarini o‘rganadigan fandir. Dialektologiya so‘zi grek tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘grisidagi bilim degan ma’noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o‘rganadi. Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliyma’naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz I.A. Karimovning: “Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betnkror jozibasi bilan singadi. Ona tili - bu millatning ruhidir”1 - degan so ‘zlarini eslash o‘rinlidir.[1.2]Xalq og‘zaki ijodi namunalari (maqol va topishmoq) leksik dialektalizmlarga boy bo‘lib, bu so‘zlar asarlarga o‘ziga xos mahalliy bo‘yoq, jonlilik va xalqchillik bag‘ishlaydi. Dialektalizmlar orqali muayyan hududning nutqiy xususiyatlari, turmush tarzi va madaniyati aks etadi, bu esa maqol va topishmoqlarning ta’sirchanligini oshiradi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida — maqol, topishmoq, ertak va dostonlarda leksik dialektalizmlar, ya’ni ma’lum bir hududga xos so‘zlar (shevaga oid so‘zlar) keng qo‘llaniladi. Bu xususiyat ularning xalqchilligini, ta’sirchanligini va badiiy bo‘yog‘ini oshiradi.[2.1] Xalq og‘zaki ijodi – bu xalqning ko‘p asrlik tajribasi, dunyoqarashi va madaniy merosini o‘zida aks ettiruvchi muhim manbadir. Uning tarkibiy qismlaridan bo‘lgan maqollar va topishmoqlar nafaqat badiiy-estetik ahamiyatga ega, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham katta qiziqish

uyg‘otadi. Ayniqsa, ushbu janrlarda uchraydigan leksik dialektalizmlar xalq tilining hududiy xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.Leksik dialektalizm deganda ma’lum bir hudud yoki shevaga xos bo‘lgan, adabiy til me’yorlaridan farqlanuvchi so‘z va iboralar tushuniladi. Bunday birliklar ko‘pincha xalqning yashash tarzi, tabiiy sharoiti, kasb-kori hamda urf-odatlari bilan bog‘liq holda shakllanadi. Shu sababli ular topishmoq va maqollarda o‘ziga xos tarzda qo‘llanib, nafaqat ma’no ifodalaydi, balki muayyan hududning ruhini ham aks ettiradi.[3.2]

Topishmoqlarda dialektal so‘zlar ko‘pincha yashirin ma’noni kuchaytirish, obrazni jonlantirish va tinglovchini fikrlashga undash vazifasini bajaradi. Masalan, ayrim hududlarda qo‘llaniladigan “ko‘za”, “kosa”, “lagan” kabi uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari turlicha shakllarda uchrab, topishmoq mazmunini yanada murakkab va qiziqarli qiladi.[3.5]Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligiga oid “ariq”, “jo‘yak”, “zovur” kabi so‘zlar ham hududiy variantlarda ifodalanib, xalqning mehnat faoliyatini aks ettiradi.

Maqollarda Dialektalizmlar

Maqollar xalqning asrlar davomidagi tajribasini ixcham shaklda ifodalaydi. Ular ko‘pincha ma’lum bir hudud shevasida shakllangani uchun tarkibida mahalliy so‘zlarni saqlab qoladi.

O‘zbek xalq maqollari:

1. ýijbätdän öt čïqdï.

Bu maqolda o‘t so‘zi falokat bo‘ladi, katta janjalga aylanadi degan ma’noda kelgan.

2. Özi pasmada
Minni asmanda

Bu maqolda minni so‘zi yuqorida, tepada so‘zlari o‘rnida kelgan.

3. Bïrni bärsäñ ataña
Miñni alasan balañnăn

Bu yerda asosan qaytar dunyo ekanligi aks ettirilgan. Birni mingni so‘zlari orqali izohlangan.

4. Iştansiz dizi jïrtiqä gulämiş.

Bu maqolda o‘zida bo‘lmasa ham birovda borini ko‘rolmaslik haqida gap ketmoqda. Ishtonsiz va yirtiq so‘zlari bilan izohlangan.

5. Jïýlamagan balaga kökrak joq.

Bu yerda mehnat qilsang yaxshi hayotda yashay olasan degan ma’noda kelgan.

6. Söräb alïngän izzä dïzä čïqmäs

Bu yerda izzat-hurmat insonlar tomonidan senga qilingan va sen ularga qilingan muomaladan kelib chiqishi nazarda tutilgan.

Topishmoqlarda Dialektalizmlar

Topishmoqlar xalq topqirligini namoyon etadi. Ularda buyum yoki hodisalar yashirin va ko‘pincha shevaga oid so‘zlar orqali tasvirlanadi.Topishmoqlardagi dialektalizmlar narsa-hodisalarni obrazliroq va qiziqarliroq tasvirlashga xizmat qiladi.

O‘zbek xalq topishmoqlari:

1.Bïrnì bärdm jerä
Bir ätäk bolib čiqdi
(Bug’doy)

Bu yerda bitta urug‘ yerga ekilib, hosil vaqtida bir etak bo‘lib ko‘payib chiqqani ta’riflanmoqda.

2. Däpïp-däpïp däräkä čïqdïm
(Zangngi)

Narvondan tepaga ko‘tarilishda oyoq bilan bosib-bosib yuqoriga chiqish harakati tasvirlangan.

3. Özï bïr danä
Käläšï ïkkï
Qujrïýï bïr
Ajaýi aĺtï
(Ot)

Bu murakkabroq topishmoq bo‘lib, "oltita oyoq" (otning 4 ta oyog‘i va chavandozning 2 ta oyog‘i), "ikkita kalla" (ot va odam) kabi obrazli tushunchalarni o‘z ichiga oladi.

4. Enï ba källäsï joq
Ajoýi bö älï joq
(Eshik)

Eshikning kengligi (eni) bor, lekin joni yo‘q (kallasi va qo‘llari yo‘q), ammo u doim harakatda (ochilib-yopilib) turadi.

5. Qïšïn-jazïn dïnmïdï
(Buloq)

Buloq suvi fasl tanlamaydi: qishda ham, yozda ham to‘xtovsiz (tinmasdan) qaynab chiqib turadi.

Xulosa qilib aytganda, Xalq og‘zaki ijodidagi leksik dialektalizmlar tildagi boylikni va xalqning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Ular o‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitish bilan birga, badiiy ijodning mazmunan boy va rang-barang bo‘lishida muhim o‘rin tutadi. Dialektal so‘zlarning badiiy-estetik vazifasi ham alohida ahamiyatga ega. Ular nutqqa milliy kolorit bag‘ishlab, obrazlilikni kuchaytiradi va ifodaning ta’sirchanligini oshiradi. Shu jihatdan qaraganda, maqol va topishmoqlarda uchraydigan dialektal birliklar nafaqat lingvistik, balki madaniy va estetik qiymatga ham ega.Xalq og‘zaki ijodida uchraydigan leksik dialektalizmlar tilning hududiy xususiyatlarini, xalqning turmush tarzini va dunyoqarashini o‘rganishda muhim manba bo‘lib

xizmat qiladi. Ularni tizimli ravishda o‘rganish o‘zbek tilining boyligi va tarixiy taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev Samixon ‘’O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI’’O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI’’
2. Yoqub Saidov ‘’O’zbek dialektologiyasi’’ Buxoro “Durdona” nashriyoti 2022
3. in-academy.uz
4. inLibrary.uz